

Анна ШМАЇНА-ВЕЛИКАНОВА

ПРО НОВИХ МУЧЕНИКІВ

НЕВІДОМИЙ МУЧЕНИК

Миллионы убитых задешево
Протоптали тропу в пустоте.
Вірші про невідомого солдата

Рядки Мандельштама, наведені в епіграфі, не лише окреслюють тему моєї праці, певною мірою вони її вичерпують, оскільки моє завдання полягає в тому, аби спробувати усвідомити дуже важливу, на мій погляд, проблему, яка, можливо, не може бути розв'язаною остаточно – проблему церковного буття нашого століття: існування невідомого мученика.

У нашому випадку було б зайвим розповідати про те, хто є християнським мучеником, або згадувати історію мучеництва від апостола Стефана до грецьких повомучеників. Тому, як мені здається, не потребує розгорнутих доказів ствердження, що мученики “класичного типу”, такі як священномученик митрополит Веніамін Петроградський, тобто святі, відомі своїм праведним життям та істинною православною вірою, що з доброї волі сповідували цю віру перед утискувачами, зазнали несправедливого суду та прийняли мученицьку смерть у присутності свідків, коротше кажучи, безумовні та вірні свідки Господа Ісуса Христа, складають серед убитих безбожною владою у ХХ столітті невинних людей незначну меншість. Певна річ, що у ХХ столітті навіть цієї меншості вистачає на великий сонм мучеників. І Церква у справі прославлення новомучеників цілком може зосередитися виключно на тому, щоб знаходити свідчення про нових і нових священномучеників, про обставини їхнього подвигу, про чудесне відкриття їхніх мошів та зцілення, що відбуваються з їхньою допомогою. Це річ необхідна, справедлива та свята.

Але проблема більшості у такий спосіб не вирішиться. Для прикладу візьмемо та відкриємо навмання сторінку Бутовського мартирологу. Навіть якщо нам пощастило знайти у такий спосіб особу відому й таку, що відповідає класичному уявленню про мученика, то що робити з іншими? Невже їх об'єднує лише алфавіт? Мені здається, що вирішити проблему більшості можна: або забувши про всіх незліченних людей, відомих та безіменних, кого було замучено та кинуто в невідому могилу за невідомих обставин, що назавжди залишаться для нас таємницею, або спробувавши відповісти на запитання—хто вони, ці невинно вбиті? Яким є їхній церковний статус та роль в історії XX століття?

Насамперед підкреслю, що я хотіла б виключити з подальшого розгляду одразу дві групи людей. Про одну з них щойно було сказано: мученики, подібні до першохристиянських. Другу групу, що перебуває на протилежному полюсі, позначимо як нерозкаяних катів. Я розумію під ними всіх, про кого відомо, що до того часу, як вони самі опинилися під маховиком терору, ці люди добровільно служили злу, і немає жодних свідств про їхнє розкаяння у вчиненому – хоча б у в'язниці чи перед стратою. Я не знаю, що сказати про цих людей, і залишаю це питання осторонь.

Усі інші були зовсім різними людьми, але їх об'єднує те, що вони не чинили тих злочинів, у яких їх звинувачували. Якщо в окремих випадках їх усе ж таки було вбито за те, що вони зробили, то вбито не за злочини, а за добрі справи. Наприклад, у радянських концтаборах під час другої світової війни загрожував розстріл (в кращому випадку – 10 років додаткового строку ув'язнення) за те, що людина винесла потай у зону з роботи, скажімо, в чоботі, трохи зерна або овочів та спасла товариша від голодної смерті. Цей приклад навожу із свого власного досвіду (так отримала додатковий строк тітка мого батька). Людей, справді винних перед цією владою, хто зі зброєю в руках боровся з нею, починаючи з 20-х років, практично вже не існувало.

Мені здається, важливо зрозуміти, як у даному випадку спрацьовує механічне мислення тоталітаризму. Солженіцин виразно показує це на прикладі «полонених», тобто тих радянських військовополонених часів Другої світової війни, котрі повернулися на батьківщину. Майже усіх їх було

засуджено за «зраду Батьківщини» і, зрозуміло, наскільки абсурдним було це звинувачення. Та їх ув'язнено не *через те*, що вони зрадили Батьківщину, а *зادля того, щоб* вони не розповідали в Росії про те, як живе вільний світ, *щоб* не повернулися у колгоспне рабство розлучені мужики, котрі зазнали воєнного лихоліття, *щоб* не нагороджувати та не сплачувати пенсій тощо. Коротше кажучи, схема тоталітаризму є такою: він знищує людей не *через якусь причину*, а *щоб* їх **не було**. Конкретний привід може змінюватися, та він не такий і важливий для нас (до того ж його не завжди можна з'ясувати. Наприклад, зрозуміло, що неможливо запитувати: «За що нацисти вбивали євреїв?». Мільйон немовлят не вбивають «за» щось. Проте запитувати «*навіщо* нацисти вбивали євреїв?» – треба, і на цю тему написано безліч книжок, але чіткої відповіді у нас і нині немає).

У цьому полягає принципова відмінність безвинно убієнних ХХ століття від першохристиянських мучеників. Якщо людину звинувачують у скоєному злі, то вона може, наприклад, зректися того або ж пообіцяти, що більше так не чинитиме, тобто вона має вибір. Але якщо її прагнуть знищити, аби не було більше, скажімо, монахів чи неповноцінних дітей, чи циган, чи селян, – то ця людина нічого не може зробити у цьому випадку, бо не має вибору. Відповідно, ця тоталітарна механіка змінила всю поведінку невинних страждальців. Першохристиянські мученики добровільно сповідували, часто вчиняючи державний злочин із точки зору римської влади: відмова від жертвоприношення чи від служби в армії, – за цю провину чи навіть за саме віросповідання їх страчували. Безвинно убієнні ХХ століття – це люди, про яких хтось вирішив, що “їх не повинно бути”. Мільйони “зайвих” людей.

Хто вони, ці “зайві” мільйони? Як на моє глибоке переконання, вони – жертви. Зрозуміти цілісне значення слова “жертва” можна, розглядаючи його у двох аспектах: жертва насильства (victim), це спокутна (заступальна) жертва (sacrifice), що її складає невинний страждалець за увесь світ. І як спокутна жертва, кожен із них, кожен невинний мученик причетний до жертви Христа. Увесь цей безіменний сонм людей – чиста жертва, святі мученики.

ЗВИЧАЙНИЙ МУЧЕНИК

К святым своим, убитым, как собаки,
Зарытым так, чтоб больше не найти
Безропотно, как звезды в зодиаке,
Пойдем и мы по общему пути.

Ольга Седякова

Чому ж святі ці нещасні жертви? На що можуть надихати гори трупів? Який приклад складають для нас безгласні натовпи приречених, що йдуть, як вівці, на заклання?

Стародавнє мучеництво було літургійним. “Я – пшениця Божа, – писав Ігнатій Богоносець, – нехай змелють мене зуби звірів, аби я став чистим хлібом Христовим”. Нове мучеництво також є літургійним. Стародавні латинські служебники не випадково називають чистою жертвою Ісаака, першого і головного мученика в юдео-християнській традиції. Акета (зв’язування) Ісаака – це безкровна й кривава жертва, прообраз Євхаристії. І новомученики ХХ століття простують за беззвоним, уподібненим до жертвовного ягняти Ісааком, котрий не мав ані вибору, ані особливого сповідання віри. Вони стають живою світу, жертвою, що дає йому *прощення*, і це прощення дає змогу світові існувати далі.

В юдейській традиції, що нагромадила величезний досвід мучеництва, неодноразово зустрічаємо такий сюжет: стають настільки нестерпними муки невинного страждальця (наприклад, мудреця, катованого за віру), стають настільки жадливіми злодіяння мучителів (наприклад, представників римської влади), що чаша довготерпіння Господа переповнюється, і Він вирішує все зруйнувати. Бог неначе пропонує мученику умову або запитує його: “Чи продовжувати?” Той, хто страждає, той і мусить вирішувати: чи хоче він, аби світ існував разом із мучителями, чи більше не в змозі витримати? “Якщо раббі Ішмаель скрикне втретє, – говорить Всевишній в одному стародавньому переказі, – то Я винищу цей світ та поверну в ті води, з яких його було створено”. Але раббі Ішмаель не скрикнув втретє, він помер мовчки.

Отже, саме невинному страждальцеві Бог пропонує вирішити долю світу, і той вирішує благословити його, а не проклясти. Це прагнення мученика бути жертвою, тобто благословенням для світу, його, так би мовити, Євхаристією, забезпечує, як на

моє глибоке переконання, подальше існування світу. “Хай буде смерть моя благословенням ваших шляхів” – молився інший стародавній єврейський праведник. Мені здається, що світ ХХ століття, світ повного насильства, абстрактного, абсолютного, хімічно чистого зла (приблизно так описують Пастернак – колективізацію та Пауль Целан – нацистський табір) не має права сам побажати собі життя. Не лише ми не в змозі (як казав ще Іван Карамазов) пробачити генерала, що зацькував собаками малюка, – але й самі не в змозі пробачити собі за те, що ми й досі живемо, пробачити дереву, що воно – після цього – росте, річці – що вона тече.

Здається, про те ж саме свідчить відомий вислів про поезію після Освенціма. Замість поезії тут можна мати на увазі все, що завгодно: після Освенціма не можна їсти кашу, не можна молитися Богові, не можна народжувати дітей, не можна гуляти босоніж берегом – усе відповідатиме цій істині. Але невже усе невідоме для нас, складне, прекрасне життя тих, від кого не залишилося ані імен, ані фотографій, уся їхня мовчазна покірнa смерть заповідає нам лише одне – колективне самогубство? Якщо ми замислимося над тим, що прагнули сказати нам ті, хто нічого не сказав, про що й досі промовляють до нас незліченні тіні мертвих – мені здається, ми почуємо їхню молитву за продовження нашого буття, молитву, яку Господь виконав.

У цьому випадку, мені здається, говорити про богослов'є жертви можна лише в такий засіб: намагатися почути голоси самих жертв. Жертви, про яких ідеться, були безіменні і, отже, мовчазні, але за них промовляє поезія, яка, внаслідок своєї особливості, спроможна говорити про те, про що інакше неможливо дізнатися та неможливо розповісти. Вона, хоч як це не дивно, промовляє про те, що “язик вілів”, про те, що “німа проказа сходить з піднебіння і на язик лягає світло, світло”. Про табір смерті вона говорить як про таке місце, де “прах на світло перетворюється”. Отже, “голос того, що вижив”, як визначає голос Целана критик Жан Стробінський, передає нам як заповіт жертв – усе ж таки життя, можливість жити.

Навіть більше, поведінка жертв, якщо поглянути на неї при світлі невиразних слів тих, хто вижив, і тих, хто загинув, відкриває для нас, як мені здається, “таємницю конструкції нашого спасіння”, тобто, таємницю благодаті. Яким чином жертва стає причетною до справи спасіння світу? Саме тим, що

вона не вдається до помсти. Коливання вічного маятника відплати, невідворотність покари за злочин давно вже спричинили б теплову смерть, але Благодать порушує цей механізм. Вона, за словами Сімони Вейль, невіддільна закону тяжіння: “Хто взяв меч – загине від меча, а хто не взяв меч або випустив його з рук – загине на хресті.” Історія здійснилася у Тому, Хто вмер на хресті, і всі причасні Його смерті отримують також причетність і до Його здатності дарувати життя, спокуту. Невинне страждання порушує “таємну рівновагу ночі” (Неллі Закс). Кров Авеля волає до Неба, і Небо відповідає. Мені здається, що саме про це йдеться в Еклезіаста (3:15): “Що було, і тепер є, і що буде, те вже було; і Бог прикличе минуле”. В оригіналі стоїть слово “нірдаф”, буквально: “гнаний”, “переслідуваний”; і можна зрозуміти зміст цього вірша (і певною мірою книги в цілому; в цьому випадку її тональність значно ближча до тональності книги Іова) приблизно так: Що було, і тепер є, і що буде, те вже було; *але гнаного прикличе Бог*. Тобто, все у цьому світі є безнадійним, але невинного мученика Бог усе ж таки почує. Невинна жертва вивільняє нову Благодать – чисту енергію любові, і цією енергією живиться наступний крок історії, життя світу.

ПРОСЛАВЛЕННЯ БЕЗІМЕННОГО МУЧЕНИКА

Душа моя, печальница
О всех в кругу моем,
Ты стала усыпальницей
Замученных живьём.

Б. Пастернак

Але для нас, хто нині живе, богослов'є мучеництва можливе перед усім як прикладне. Воно мусить допомогти нам вирішити завдання: як жити у світі, подарованому нам жертвами? Якщо ми погодимося з тим, що усі жертви безбожної влади – святі мученики, зародиться певна відповідь: жити, прославляючи їх, жити вдячністю.

Одразу ж виникає нове, ще предметніше богословське завдання: як нам їх прославити, тобто як не забути? Це завдання має, здається, два аспекти: догматичний і літургійний.

Догматична новизна новомучеників у порівнянні з першо-християнськими мучениками, полягає, на мій погляд, у тому,

що новомученики свідчать іншу істину, або, точніше, іншу сторону тієї ж істини про Боголюдськість Ісуса Христа. Давній мученик був свідком Воскресіння, свідком *Божественної* природи Христа. Його мучеництво було вільним сповіданням Ісуса Христа своїм Господом ціною свого життя. Новомученик – свідок Голгофи – дає свідоцтво *людської* природи Христа. Його мучеництво – це просто загибель невинної людини.

Отже, для прославлення новомучеників повинні бути застосовані інші критерії. Для мучеників Голгофи так само не важлива конфесійна приналежність, як не має значення расова чи класова. Мученики ХХ століття – це саме ті паскалівські свідки, які дали себе зарізати, проте засвідчили вони найпершу й найочевиднішу річ у світі: *святість тварної* людини.

При створенні догматичних форм їх шанування може допомогти, по-перше, досвід шанування Віфлеємських немовлят, по-друге, “богословське нововведення Давньої Русі”, за виразом Федотова – шанування страстотерпців Бориса, Гліба й Ігоря, та, нарешті, духовний досвід юдаїзму – шанування безіменних жертв: цілих спільнот, що віддали життя за освячення Божого Імені, та в ХХ столітті – усіх шести мільйонів, що їх зовсім залишили без вибору, слова і поховань. Таким чином, як на мій погляд, можна висунути богословське припущення про те, що святий ХХ століття – це жива людина, чю людськість не вдалося знищити владі, і вона /влада/ її смертельно замучила. Безбожна влада прагне зробити безтілесним цей світ, проте мученик виражає надзвичайну втіленість – плоть, яку розпинають; тому святий і людина у цьому розумінні – двоєдині.

Літургічне завдання прославлення нових жертв поки що вирішує, на мій погляд, лише світська поезія другої половини ХХ століття. Власне церковній роботі: створенню служб, введенню змін у церковну практику та педагогіку, вказує шлях поезія закатастрофічного світу, поезія оспівування й захисту життя. Мистецтво, згідно зі словом Ольги Седакової про Бориса Пастернака, “що промовляє не про Смерть чи про Суд, та Світ неземний, а про творення, зіллення і життя”. Нове християнське мистецтво – це мистецтво прославлення нових жертв. І дозволю собі ще раз нагадати ці два імені – Борис Пастернак та Ольга Седакова.

Завершуючи це повідомлення, мені хочеться спробувати відповісти на запитання: який образ, майже зоровий, яка ікона

подумки виникає в нашій уяві, коли ми замислюємося над вшануванням новомучеників? Найпростішою відповіддю було б: немовля (діти розкуркулених, діти виселених народів, діти в концтаборах, у протитанкових ровах, у газових печах). Але це страждання – поза можливостями уяви та відображення. Тому я беру на себе сміливість запропонувати інший конкретний образ та приклад: мати Марія Скобцова. Як це у Марини Цвєтаєвої: ”поэт – это просто утысячерённый человек”, й мати Марія, мені здається, є саме таким прикладом. Її життя за канонічним виміром було ”людяним, занадто людяним”. Вона не звершувала подвигу посту та мовчання, не усамітнювалась у пустелі, зберегла свою людськість навіть таким чином, що й після постригу писала й друкувала вірші. Але її душа (тобто конкретна здатність співчуття та любові до людей, що їй притаманна взагалі, як добрій матері родини) трансформувалася, чудесно сприймаючи *кожну* людину, до розмірів абсолютної самопожертви. Й не випадково, я гадаю, ми не маємо достовірних відомостей про її кончину. Чи замістила добровільно собою іншу жертву, чи просто загинула “с гурьбой и гуртом”, вона, безумовно, вочевидь вказала світові, що в жертві, безпорадній людині, замученій безбожною владою, живе Людина Ісус Христос.